

Észrevételek a nemzeti irodalomról.

Kezdetül azt kívánom meghatározni, hogy mit értek a nemzeti irodalom alatt? Egy nemzet szellemi működésének írott műveiben foglalt kifejezését. Azt értem, ha egy nép jeles munkákat hoz létre a szorosabb értelemben vett tudományban, s az irodalom azon ágaiban, melyek a költészet s az izlés köréhez tartoznak. Ha új igazságokat kapcsol az emberi tudás más meglevő vívmányaihoz. Mély és eredeti elmék gondolatait értem ez alatt, a mint kidolgozás által alakba vannak öntve, könyvekben megállapítva, s halhatatlanná téve. Egy nemzet értelmi képességének azon alakban való nyilvánulását értem, a mely az egyedüli mód arra nézve, hogy az megsokszorozódhassék benn a hazában, vagy azon kívül is elterjedjen. Azt értem, ha egy nemzet, iróinál fogva helyet foglal a világ világosságai között. Látni való, hogy e szó alá irodalom belefoglalom a felsőbb rangu elméknek mindennemű iratait, minden tekintet nélkül a tárgyra. Tudom ugyan, hogy e kifejezést gyakran csupán oly művekre alkalmazzák, melyek az emberi természetre, az emberi életre vonatkoznak; hogy nem mindig terjesztik azt ki a természeti tudományokra is; hogy a szellemet és nem az anyagot tekintik tulajdonképpeni tárgyának és körének. De a szellem és az anyag világa sokkal szorosabban össze van kapcsolva, semhogy szigoru pontossággal el lehetne azokat választani egymástól. Az emberi gondolkodásnak minden tárgya egymásba foly. Az erkölcsi és természettani igazságoknak nagyon sok összekötő kapcsa, s hasonlósági pontja van, s habár az előbbieket az irodalomnak legkiválóbb s legnemesebb tárgyait képezik is, még sem kívánom az utóbbiaktól elválasztani vagy külön osztályzatok alá zárni azokat. A nagy elméknek írott művekbe foglalt kifejezését tekintem tehát valamely nemzet irodalmának. Tehetséges férfait, foglalkozzanak bár a szorosabb értelemben vett tudományokkal, a böl-

csészetnek észteni vagy erkölcstudományi ágaival, történelemmel, törvénybuvárlattal, vagy szépirodalommal s költészettel, ugy tekintem, mint egy és ugyanazon értelmi nemes testvériség tagjait, s nem is emeltem más okból szót a nemzeti irodalom mellett, mint azért, hogy új ösztönt adjak nekik a közjóért való egyesült munkásságra.

Hogy megmutathassam, mekkora jelentőséget tulajdonitok tárgyunknak, bévezetésül egy pár megjegyzést teszek arra nézve, hogy nézetem szerint a kitünőségnek melyik nemére kell egy nemzetnek leginkább törekednie. Ugy vagyok meggyőződve, hogy e pontot illetőleg határozottabb, tisztább felfogásokra van szükség, s hogy ezek hiányában a haladó javítás munkája kevesebb erélylyel, következetességgel s bölcsességgel folytattatik, mint a menyinyit arra fordítani kellene. Valamely országnak legnagyobb kitünősége az, ha nagy férfiakat állit elő. Természeti előnyeit sem szabad megvetnünk. De jelentőség tekintetében ezek csak másodranguak. Az mindegy, hogy az állatoknak minő fajai tenyésznek valamely országban. A nagy kérdés ez: vajjon nemes emberfajt növel-e? Az mindegy, hogy milyen a földje. Ez a nagy kérdés: menyinyire termékeny erkölcs és értelmi erőben? Az mindegy, bár milyen mostoha is éghajlata, csak táplálja a gondolkozást, erőt s a szándék egyenességét. Ezek azok a termékek, a melyekből egy országot meg kell itélnünk s minden intézmény csak anynyiban bir becsesl, a menyinyiben ösztönt ád a léleknek. Sokszor mondták már, hogy a legnagyobb emberek ott teremnek, a hol semmi egyéb nem terem. Ezt nem hiszem, mert a lélek nem a talajnak vagy az éghajlatnak szülöttje. De ha igaz volna, azt mondanám, hogy jobb lenne sziklák között vagy terméketlen homokban élni, mint a föld legmosolygóbb s legtermékenyebb vidékein.

Mindeddig még alig látják át, melyik valamely nemzetnek ama nagy kitünősége, a melyről beszéltem. A kormányok terveibe még csak kevéssé folyt be az az eszme, hogy egy magasabb rendü emberi faj képeztessek. A találékonyságot s fáradságot sokkal bővebben fordították az anyagra, mint a szellemre. Büszkén felmagasuló építményeket emeltek, a föld görnyedett pyrámisok s paloták alatt. De a legvállalkozóbb államférfiunak is alig fordult meg eszében az a gondolat, hogy alkosson magasabb rendü értelmet és

jellemet. Legyen szabad kérnünk, hogy félre ne értessünk. Ez észrevételek által csupán kellőleg mérsékelni kívánjuk azon aránytalanul nagy gondosságot, mely napjainkban az anyagi érdekekre fordítottatik, de korántsem kárhozzatjuk, ha a szellemi képességek és erők a világi jó felé is irányulnak. Nagyobb érdekeink, belső és külső előhaladásunk között bizonyos öszhang van, s ha bölcs rendet hozunk közéjük, mindegyiket biztosítjuk. Nem kívánjuk az embert csupán szellemi természetére szorítani. A léleknek az a rendeltetése, hogy hasson az anyagra, s növekszik erőben, ha anyagi alakokban fejezheti ki magát. Azt is hisszük, hogy a mily arányban gyarapodik értelmi s erkölcsi erőben a lélek, abban az arányban fokozott erélylyel és gyönyörrel hat a külső teremtésre; szabadabban önti ki magát a hasznos mesterségekben, s művészetekben; nagyobb szerű építészeti műveket állit, s új szépségeket csal ki a természetből. Ha valamely államban értelmes vállalkozó, s határozott szellem uralkodik, ez folytonosan növekvő diadalokat arat az anyag felett. Még a legcsekélyebb reménnyel kecsegtető vidéket is alávetni képes hatalmának. Holland, mely töltései által a tengerből van kivéve,—Velence, mely a hullámokból emelkedik ki,—s új Anglia, a kopár, sziklás új Anglia, melyet egynehány nemzedék kietlen vadonból mosolygó mezökké s vagyonos városokká változtatott — mindanynyan az emberi szellemre útalnak, mint az anyagi jóllét forrására, s arra tanítanak minket, hogy az által, ha az ember kifejtését, kiművelését állitjuk fel legfőbb cél gyanánt, nem hátráltatjuk, hanem előmozditjuk a természet művelését.

A legaggodalmasabb kíváncsisággal tett kérdésünk e hazát illetőleg ez: vajjon minő ember fajt fog az létre hozni? Szabadságának csak annyiban tulajdonitunk becset, a mennyiben az emberek kifejlődhetését elősegíti. Mi a szabadság? Azon akadályoknak elhárítása, melyek az emberi erőknek útjában állanak. Jótékony hatása az, hogy új működési tereket nyit meg a munkásság számára, s tágabb kört az elme röptének. Az egyedüli szabadság a mely érdemes a birásra, az, a mely tiszta tért hágy valamely nemzet tett-erejének, értelmének s erényeinek. A vad ember dicsekszik szabadságával. De mit ér az? Ha szabad is, századokon keresztül csak abban a tudatlanságban marad, csak olyan örömtelen életet él, s ugyanazt a műveletlen vadont látja maga körül.

jellemet. Legyen szabad kérnünk, hogy félre ne értessünk. Ez észrevételek által csupán kellőleg mérsékelni kívánjuk azon aránytalanul nagy gondosságot, mely napjainkban az anyagi érdekekre fordítatik, de korántsem kárhozzatjuk, ha a szellemi képességek és erők a világi jó felé is irányulnak. Nagyobb érdekeink, belső és külső előhaladásunk között bizonyos öszhang van, s ha böles rendet hozunk közéjük, mindegyiket biztosítjuk. Nem kívánjuk az embert csupán szellemi természetére szorítani. A léleknek az a rendeltetése, hogy hasson az anyagra, s növekszik erőben, ha anyagi alakokban fejezheti ki magát. Azt is hisszük, hogy a mily arányban gyarapodik értelmi s erkölcsi erőben a lélek, abban az arányban fokozott erélylyel és gyönyörrel hat a külső teremtésre; szabadabban önti ki magát a hasznos mesterségekben, s művészetekben; nagyobb szerű építészeti műveket állít, s új szépségeket csal ki a természetből. Ha valamely államban értelmes vállalkozó, s határozott szellem uralkodik, ez folytonosan növekvő diadalokat arat az anyag felett. Még a legesekélyebb reménnyel kecségtető vidéket is alávetni képes hatalmának. Holland, mely töltéseit által a tengerből van kivéve,—Velence, mely a hullámokból emelkedik ki,—s új Anglia, a kopár, sziklás új Anglia, melyet egynehány nemzedék kietlen vadonból mosolygó mezőkké s vagyonos városokká változtatott — mindanynyan az emberi szellemre utalnak, mint az anyagi jóllét forrására, s arra tanítanak minket, hogy az által, ha az ember kifejtését, kiművelését állítjuk fel legfőbb czél gyanánt, nem hátráltatjuk, hanem előmozdítjuk a természet művelését.

A legaggodalmasabb kíváncsisággal tett kérdésünk e hazát illetőleg ez: vajjon minő ember fajt fog az létre hozni? Szabadságának csak annyiban tulajdonítunk becsét, a mennyiben az emberek kifejlődhetését elősegíti. Mi a szabadság? Azon akadályoknak elhárítása, melyek az emberi erőknél útjában állanak. Jótékony hatása az, hogy új működési tereket nyit meg a munkásság számára, s tágabb kört az elme röptének. Az egyedüli szabadság a mely érdemes a bírásra, az, a mely tiszta tért hágy valamely nemzet tett-erejének, értelmének s erényeinek. A vad ember dicsekszik szabadságával. De mit ér az? Ha szabad is, századokon keresztül csak abban a tudatlanságban marad, csak olyan örömtelen életet él, s ugyanazt a műveletlen vadont látja maga körül.

Igaz, szabad attól a mit ő a polgári intézmények jármának nevez. De másnemű és sokkal gonoszabb bilincsek nehezülnek reá. Már maga a polgári kormányzat nélkülözése tulajdonképp egy bilincs; mert a vagyon nem lévén védelem alatt, az iparösztön keze lánczra van verve, s nincsen mi munkásságra serkentsen az életsors jobbá tételében. A haladás, az erők gyarapodása — ez a szabadság célja és jótéteménye; s e nélkül a szabadságnak neve ugyan meg lehet egy népnél, de lényege és szelleme soha sem.

Annál fontosabbnak tartjuk e nézetekkel terjedelmesebben foglalkozni, minthogy látjuk, hogy csak akkor szeretjük igazán hazánkat, ha látjuk, hogy olyan irányu, a mely képes egy derék és lelkes emberfajt nevelni. Nem akarjuk azt mondani, hogy kivetkeztünk minden nemzeti érzületből; de ennél erősebb érzületeink is vannak. Hazánkat erősen szeretjük, de az emberiséget még inkább. Emberekül, s keresztényekül legfőbb vágyunk az, hogy az emberi természet megnemesítését, előbbvitelét lássuk. Azt szeretnők látni, ha az ember lelke bölcsebbé, erősebbé, nemesebbé válnék, ha megromolhatatlan kincseinek inkább öntudatában volna, ha jó hajlamai, s tettereje növekednének, ha élénkebben érezné Istennel való öszszeköttetését, ha képesebb volna illőleg használni a gyönyörüségeket és szerencsét, ha könnyebben diadalmaskodhatnék a szerencsétlenség, szegénység és fájdalmak felett. Ha szemügyre vesszük saját honunkat más országokkal együtt, főkérdés gyanánt ez tűnik fel előttünk: hol és milyen intézmények alatt a legvalószínűbb az emberek előhaladása?

Hol képződnek a legépebb elmék, s a legtisztább szívek? Melyik nemzet biztosít minket történelmének, hagyományainak, kormányzatának, vallásának, szokásainak; foglalkozásainak, más államokhoz való viszonyainak, s legkivált azon eszközöknél fogva, a melyekkel a magán és köznevelést illetőleg rendelkezik, arról, hogy az erényt erősebbé, az igazságot tiszteltebbé teszi, mint a milyennek most látjuk? Egy ily nemzet, legyen az bárhol, a legforróbb rokonszenvünket vonja magára. Szeretjük hazánkat, de nem vakon. Az öszszes nemzetekben egyetlen nagy családot látunk, s szülőföldünkre nézve az a leghőbb ohajtásunk, hogy álljon első helyen az emberi nem világosságai, s jóltevői között.

Ezek a nézetek érthetővé teszik, miért tulajdonitunk oly óriási fontosságot a nemzeti irodalomnak. E kifejezés alatt, a mint

már említettük, valamely nemzet lelkének írott művekben való megtestesülését értjük. A legtehetségesebb elméknek a nemzetre való hatása ez. Terjedelmes körben hozza az forgalomba a legelevenítőbb s a legszebb gondolatokat, a melyek gondos tanultságu vagy teremtő szellemü emberektől származtak. Sokkal magasabb rendü munka ez, mint mikor a magas képességekkel megáldott elme beszéd által közli önnön magát másokkal. Mert itt a lélek átadja a nagy sokaságnak, melyhez az élő szó el nem hatolhat, tömörített és válogatott gondolatait, a lehető legvilágosabb rendben s a legvonzóbb alakban, a melyet csak kitalálhat. Más szavakkal élve, az irodalom az értelmi erőnek oly czélból való öszpontosulása, hogy ez tágabb körben terjedhessen el s hatályosságát megsokszorozhassa.

Minthogy az irodalomnak ilyen természete van, világos, hogy az a leghathatósabb módok közé tartozik valamely nemzet jellemének emelésére s egy nemesebb emberfaj képzésére; sőt úgy véljük, hogy a javítva haladás eszközei között a legelső helyen áll. Nem ismerünk semmit, a mi oly alkalmas volna a társadalom haladására, mint azt, ha a magasabb elmék érvényesítik befolyásukat a tömegek felett; ha a tehetségesek s a kevésbbé tehetségesek között szoros öszszeköttetés hozatik létre; ha szerteszét terjesztik a világosságot, a mely gondolkozó, alapos s emelkedett elmékben fogamzik. Az Isten rendelete s legjóindulatubb törvényeinek egyike az, hogy az emberiséget oly indító okok ösztönözzék az előhaladásra, a melyek csak egynehány elmétől származnak, vagy éppen egyetlen embertől; így alakulnak az életnek legérdekesebb viszonyai és függései. Ha egy nagy igazság kijelentése forog fenn, az nem sül egyszerre ki az egész emberi nem számára, hanem valamely felsőbb elmében dereng s hajnalodik ki s ebből kell aztán kifolynia, hogy a késő századokat megvilágosítsa. S az emberek java és boldogsága kiváltképpen attól függ, mennyire hivenek a nagy elmék e végtelenül komoly fontosságu feladatokhoz. Nemünk legdicsőbb jóltevői azok a férfiak voltak, a kik nagy igazságok megismerésére jutva, úgy tekintették azokat, mint egy szent bizalmi letéteményt az emberiség javára, s a kik tanuskodtak azok mellett az általános setétség közepette, megvettetésben és üldöztetésben, sőt magában a halálban is. Igaz, hogy ezek az emberek nem min-

dig működtek irodalmilag, mert állapotjuk nem engedte meg az irodalmárságot; de új és emelkedett gondolataiknak átadását, megörökítését s halhatatlan erejét rokon szellemeknek köszönhetjük, a kik könyvekben tömörítették s állandóvá tették azokat.

Az irodalom elevenítő befolyását nem szükség fejtegetnünk azoknak, kik Európának jelen történetét ismerik, s a kik természetesen tudják, mekkora rugója volt az emberi elmének az őskor tudományosságának felujtása. A régi idők nagy emberei irataik által akkora uralmat gyakoroltak e jelen idők felett, a mekkorát saját koruk felett soha sem. Fontos megjegyeznünk, hogy az irodalom befolyása folytonosan növekszik; mert a sajtó s a nevelés elterjedése által hatásköre csaknem meghatározhatatlan. Az olvasás, mely egykor csak keveseknek volt előjoga, most ezereknek foglalatossága s jövőben minden ember főgyönyörüségei közé fog tartozni. A könyvek mindenüvé behatolnak s a lángész némely művei a legsetétebb kunyhókba is megtalálják az utat, melyek csak kevéssel ezelőtt minden szellemi világosság számára elzártaknak látszottak. Most az irás a leghatalmasabb eszköz a földön. Ez által a lélek mintegy mindenütt-jelenvalóságot nyert. Az irodalomtól várjuk tehát mint főeszköztől egy tökélyesebb emberfajnak felnevelését. S az ezt művelő jeles elméktől várjuk a mozgató erőket, a melyek által hazájoknak előbbre kell vitetni. Tudtokra kívánjuk juttatni, hogy kezeikbe van letéve a legnagyobb hatalom e földön, s hogy rajtuk fordul meg a társadalom legszebb reményeinek teljesítése.

Némelyek azt gondolhatják, hogy mi az értelmi befolyást az erkölcsi és vallásos befolyás fölé kívánjuk emelni. Azt mondhatják, hogy az erkölcsi és vallásos igazságoknak nem bölcsészek és okosságukkal kérkedők, hanem gyöngék és aránylag kimüveletlen elméjük által való tanítása alakította át a világot. Az erkölcsi és vallásos igazságról igenis elismerjük, hogy az „Istennek ereje mindenek idvezítésére.” De ne gondolja senki, hogy annak választott temploma csak a kimüveletlen elme lehet, s hogy legfőbb eszközéül leginkább a tanulatlanok ajkait szemeli ki. Az igaz, hogy az erkölcsi és vallásos igazságnak az a feladata, hogy előbbre vigye az emberiséget; de nem abban az alakban kell ezt tennie, a melyben azt a korlátolt elmék felfogták és kimagyarázták, a mint azt a tudatlanok elsötétítették s a vakhitűek lealacsonyították, a mint az

ábrándozók elmagyarázták s a türelmetlen fánátikusok elmenydörögik vagy a képmutatók üres szóvá változtatják. Hogy teljesen fel-foghassuk s hathatós sikerrel közölhessük másokkal, ez is, mint minden igazság, szabad és erőteljes értelmet tételez fel. Igaz, hogy nagyszerűsége s a végtelenbe menő öszszeköttetései tehetségeinknek komolyabb és sokoldalubb használatát kívánják, mint más tárgyak. Egyedüli felvilágosításul e pontra nézve csak azt jegyezzük meg, hogy minden erkölcsi és vallásos igazságot egyetlen nagy, központi gondolatra lehet visszavezetni: a lélek tökéletességére; egy oly gondolatra, mely magába foglalja mindazt, a mi dicső az Isten természetében, s a mely saját létezésünknek célját és boldogságát jelenti ki nekünk. E tökéletességet a legnagyobb tehetségekkel megáldott elmék voltak képesek csak megközelíteni, s jelen és jövő életünk nagy célja az, hogy erről való fogalmunkat a végtelenig növeljük, s hogy életünkben s jellemünkben testesítsük meg és nyilatkoztassuk ki. S kifejlődhetik-e ez a magas gondolat bennünk, megtisztulhat-e a tévedésektől s tisztátalan járulékoktól, nyerhet-e folyton nagyobbuló fényt az Isten, emberek és a külső természet tanulmányozásából, s különösen lehetséges volna-e azt másokkal is hathatós sikerrel közölni értelmi tehetségeink erős gyakorlása nélkül? A vallásnak semmi sem ártott annyit, mint az, hogy elválasztották az értelemtől; hogy a józan okosság s a szabad vizsgálódás teréről a titok, a tekintély, az ösztön és érzelem körébe helyezték át. Innen van az, hogy a kereszténységnek jelenleg uralkodó formái s életnyilatkozatai aránylag tétlenek, hatástalanok, s hogy az, a mit e tárgyban irtak, jobbrészt kevés vagy semmi becsesél sem bir. A kereszténység nem azért van, hogy ellenemondjon az értelemnek, vagy hogy megfoszsza azt méltóságától, sőt ellenkezőleg azért, hogy munkásságra ébreszsze azt, hogy kiterjessze hatáskörét és nevelje hatalmát. A kereszténység a végtelenig képes a fejlődésre. Minden igazság közt ennek legkevésbé volna szabad egy helyben megállapodnia. Ugy kellene azt kinyomozni s kifejezni, hogy a legmagasabb helyet foglalhassa el valamely nemzet irodalmában, s hogy az irodalomnak minden más ágát fölemelje és megtisztítsa. Ez észrevételekből kitünik, hogy a hathatóság, melyet az irodalmi s értelmi befolyásnak tulajdonítunk az emberi haladás terén, öszszefér aval, ha a val-

ábrándozók elmagyarázták s a türelmetlen fánátikusok elmenydörögik vagy a képmutatók üres szóvá változtatják. Hogy teljesen fel-foghassuk s hathatós sikerrel közölhessük másokkal, ez is, mint minden igazság, szabad és erőteljes értelmet tételez fel. Igaz, hogy nagyszerűsége s a végtelenbe menő öszszeköttetései tehetségeinknek komolyabb és sokoldalubb használatát kívánják, mint más tárgyak. Egyedüli felvilágosításul e pontra nézve csak azt jegyezzük meg, hogy minden erkölcsi és vallásos igazságot egyetlen nagy, központi gondolatra lehet visszavezetni: a lélek tökéletességére: egy oly gondolatra, mely magába foglalja mindazt, a mi dicső az Isten természetében, s a mely saját létezésünknek célját és boldogságát jelenti ki nekünk. E tökéletességet a legnagyobb tehetségekkel megáldott elmék voltak képesek csak megközelíteni, s jelen és jövő életünk nagy célja az, hogy erről való fogalmunkat a végtelenig növeljük, s hogy életünkben s jellemünkben testesítsük meg és nyilatkoztassuk ki. S kifejlődhetik-e ez a magas gondolat bennünk, megtisztulhat-e a tévedésektől s tisztátalan járulékoktól, nyerhet-e folyton nagyobbuló fényt az Isten, emberek és a külső természet tanulmányozásából, s különösen lehetséges volna-e azt másokkal is hathatós sikerrel közölni értelmi tehetségeink erős gyakorlása nélkül? A vallásnak semmi sem ártott annyit, mint az, hogy elválasztották az értelemtől; hogy a józan okosság s a szabad vizsgálódás teréről a titok, a tekintély, az ösztön és érzelem körébe helyezték át. Innen van az, hogy a kereszténységnek jelenleg uralkodó formái s életnyilatkozatai aránylag tétlenek, hatástalanok, s hogy az, a mit e tárgyban irtak, jobbrészt kevés vagy semmi becsesél sem bir. A kereszténység nem azért van, hogy ellenemondjon az értelemnek, vagy hogy megfoszsa azt méltóságától, sőt ellenkezőleg azért, hogy munkásságra ébreszsze azt, hogy kiterjessze hatáskörét és nevelje hatalmát. A kereszténység a végtelenig képes a fejlődésre. Minden igazság közt ennek legkevésbébbé volna szabad egy helyben megállapodnia. Ugy kellene azt kinyomozni s kifejezni, hogy a legmagasabb helyet foglalhassa el valamely nemzet irodalmában, s hogy az irodalomnak minden más ágát fölemelje és megtisztítsa. Ez észrevételekből kitünik, hogy a hathatóság, melyet az irodalmi s értelmi befolyásnak tulajdonítunk az emberi haladás terén, öszszefér aval, ha a val-

lásos és erkölcsi igazságnak adjuk jelentőség tekintetében a legelső helyet.

Ha sikerült megértetnünk azt a mit szándékoztunk, olvasóinkat már előkészítettük arra, hogy némi érdekeltséggel vizsgáljuk saját irodalmunk jelen állapotát s jövő kilátásait. Van-e valódi értelemben vett nemzeti irodalmunk? Vannak-e kitünő iróink az értelem munkásságának különböző ágaiban? Saját hazánkban fadnak-e tudományos kiképződésünk s szellemi élvezetünk főbb forrásai? Sajnáljuk, hogy a felelet a kérdésre anynyira szembeötlő. Az a pár iránytadó munka, mely közöttünk jött létre, s melynek fenmaradása bizonyos, a legkedvezőbb esetben is alig nevezhető nemzeti irodalomnak. Ha jelekre s bizonyítékokra volna szükség e pontra nézve, azokban a gyakori védelmi törekvésekben találnám fel azokat, melyekkel némelyek elpalástolni igyekeznek hiányainkat. Iróink védelmükre rendszerént azt szokták felhozni, hogy még ifjak vagyunk, hogy egy csak nem rég bérendezett államban még sok a pótolni való, s hogy kiválóbb képességű egyéneink a gyakorlati pályákhoz szükségesek. Legyenek bár e mentő érvek kielégítőek vagy nem, egy dolgot eléggé bebizonyítanak s ez az, hogy önmagunk is érezzük, mily kevéssé támogatjuk jelentékeny adalékokkal az értelem érdekeit. Csak egy pár nevet állithatunk párhuzamba az oczeánon túl levő irodalmi és tudományos nagy nevekkel. Nálunk nincsenek meg azok a világosságok, melyek egy országot távolról is láthatóvá tesznek. Ne mondjuk azt, hogy csak az európaiak irigysége tagadja meg jogos igényeinket. Oly korban mint ez, melyben az irodalmi világ egy családot képez, s melyben a szellem termékei még az ipar új felfedezésénél is gyorsabban jutnak forgalomba, valamely nemzetnek magának hibája az, ha nevét saját határain kívül is nem említik tisztelettel. Magam hallottam s gyönyörködtem rajta, hogy hazánkat az Álpokon túl a Franklin honának nevezték. E név átlépte ama havasok óriási korlátait, s ismertekké tett minket ott is, hol intézvényeinket s szokásainkat alig tudták jobban, mint az erdőinkben lakó vad Indiánokéit.

Már megszoktuk egy parancsoló állást elfoglaló irodalom hiányáért avál vigasztalni magunkat, hogy intézményeinknél fogva s az elemi képzettségnek a nemzet minden rétegei között való

elterjedettségénél fogva feljül állunk más nemzeteken. Erre nézve méltó okunk van a dicsekvésre, de talán kevesebb, mint gondolnók. Államunk kezdi érezni, hogy köziskoláinkban erősen sok a kívánnivaló, s hogy a tudományos képzettség, melyet nyujtanak, a megszerzésére fordított időhez mérve, szomorítóan csekély. Kiáltó szükség, hogy társadalmunk munkás osztálya magasabb nemű s gyümölcsözőbb oktatást nyerjen, mint eddig nyert, s örvendünk, hogy e hiány pótolására már megtörténtek a kellő lépések. De legyenek elemi tanintézeteink bármilyen tökéletesek is, megvallom, hogy ez még nem elégít ki engemet. Ennél többre van szükségünk. Hazánk irányában táplált reményeimnek s óhajvásaimnak, az értelmiségnek bizonyos, az egész nemzetre kiterjedő, de megállapodott foka még akkor sem felelne meg, ha ez fennebb állana annál, a hová más nemzetek eljutottak. Nagy elméknek kell képződni közöttünk, olyan elméknek, melyeknek működése világszerte érezhető legyen, s a melyek által lényeges hatást gyakorolhatunk az emberiségre. Én azt szeretném, ha az emberi ész hazánkban az attól kitelhető legnagyobbat tenné meg. Szeretném, ha ez a nemzet igényt támaszthatna az emberiség hálijára, az által, hogy új erősségeket szolgáltat az erkölcsi és vallásos igazságok alapjának megvetésére, mélységet s tündöklő fényt további fejlesztésökre; ha eredeti önálló gondolkozás, tudományos felfedezések által tüntetné ki magát; ha a jó izlés és költészet lelket nemesítő gyönyörüségeit új művekkel gazdagítaná.

E szempontokból kiindulva szükségképpen fájlalnom kell azt, hogy ámbár az elemi oktatásról való gondoskodásban s ennek terjesztésében fölülmulunk más nemzeteket, messzse elmaradunk némelyektől abban, hogy tanintézeteinkben nincs elég alkalma a léleknek szabadon és teljes mérvben kifejlődni, hogy nem növelünk nagy tudósokat, hogy nem osztunk szét valódi alapos tudományt s a magasabb igazságok iránt való nemes tudvágyat, a mely egyedül képes egy tekintélyesebb állást elfoglaló irodalmat megalapítani. A dolog valóságát ki kell mondanunk. Felületes tudomány sok van közöttünk, de szigoru, kitartó nyomozás kevés; kevés abból az emésztő szenvedélyből, mely új igazságok keresésére ösztönöz, s a mely a világi dolgokat értékteleneknek tekinti; kevés lelkes ragaszkodás a magasabb értelmi képzettséghez. Sehol sincs közöttünk oly irodalmi légkör, vagy az irodalmi befolyásoknak oly halmozata,

elterjedtségénél fogva feljül állunk más nemzeteken. Erre nézve méltó okunk van a dicsekvésre, de talán kevesebb, mint gondolnók. Államunk kezdi érezni, hogy köziskoláinkban erősen sok a kívánni való, s hogy a tudományos képzettség, melyet nyújtanak, a megszerzésére fordított időhez mérve, szomorítóan csekély. Kiáltó szükség, hogy társadalmunk munkás osztálya magasabb nemű s gyümölcsözőbb oktatást nyerjen, mint eddig nyert, s örvendünk, hogy e hiány pótolására már megtörténtek a kellő lépések. De legyenek elemi tanintézeteink bármilyen tökéletesek is, megvallom, hogy ez még nem elégít ki engemet. Ennél többre van szükségünk. Hazánk irányában táplált reményeimnek s óhajtasaimnak, az értelmiségnek bizonyos, az egész nemzetre kiterjedő, de megállapodott foka még akkor sem felelne meg, ha ez fennebb állana annál, a hová más nemzetek eljutottak. Nagy elméknek kell képződni közöttünk, olyan elméknek, melyeknek működése világszerte érezhető legyen, s a melyek által lényeges hatást gyakorolhatunk az emberiségre. Én azt szeretném, ha az emberi ész hazánkban az attól kitelhető legnagyobbat tenné meg. Szeretném, ha ez a nemzet igényt támaszthatna az emberiség hálijára, az által, hogy új erősségeket szolgáltat az erkölcsi és vallásos igazságok alapjának megvetésére, mélységet s tündöklő fényt további fejlesztésükre; ha eredeti önálló gondolkozás, tudományos felfedezések által tüntetné ki magát; ha a jó izlés és költészet lelket nemesítő gyönyörűségeit új művekkel gazdagítaná.

E szempontokból kiindulva szükségképpen fájlalnom kell azt, hogy ámbár az elemi oktatásról való gondoskodásban s ennek terjesztésében fölülmulunk más nemzeteket, messze elmaradunk némelyektől abban, hogy tanintézeteinkben nincs elég alkalma a léleknek szabadon és teljes mérvben kifejlődnie, hogy nem növelünk nagy tudósokat, hogy nem osztunk szét valódi alapos tudományt s a magasabb igazságok iránt való nemes tudvágyat, a mely egyedül képes egy tekintélyesebb állást elfoglaló irodalmat megalapítani. A dolog valóságát ki kell mondanunk. Felületes tudomány sok van közöttünk, de szigorú, kitartó nyomozás kevés; kevés abból az emésztő szenvedélyből, mely új igazságok keresésére ösztönöz, s a mely a világi dolgokat értékteleneknek tekinti; kevés lelkes ragaszkodás a magasabb értelmi képzettséghez. Sehol sincs közöttünk oly irodalmi légkör, vagy az irodalmi befolyásoknak oly halmozata,

a melyek a léleknek egész, teljes erejét arra készítetik, hogy önmagát fejtse, s hogy maradandó művekben nyilatkoztassa ki magát. Köztünk csak kevesen mondhatják el magokról, hogy türelmesen s fáradsággal nyomozták ki a gondolkozásnak valamely nagy tárgyát, annyira, hogy tökéletesen tudják azt, a mit más emberek ezt illetőleg fölfedeztek vagy tanítottak, s hogy így oly alapon állhassanak, a melyből kiindulva új nézeteket nyerhetnének. Kivételek természetesen vannak. Hazánknak is voltak eredetien és mélyen gondolkozó fejei. Franklint már említettük s megemlíthetjük még Edwards-et, ki kora legnagyobb embereinek egyike volt, habár lelki tehetségei, fájdalom, csaknem egészen el voltak veszve az irodalomra nézve, sőt félek tőle, hogy a vallásra nézve is téves irányu hitelveinél fogva. Az akaratról írott műve, igaz nem derít semmi világot az emberi természetre s a tárgy nemessége mellett sem tartalmaz nagy vagy emelkedett gondolatokat; de mint a logikai éles észiségnek s a vitatkozási erőnek példája minden bizonynyal az első rangu bölcsészeti munkák közé tartozik. Élő írókat is említhetnénk, kik hazájoknak becsületére válnak. Mégis azt kell mondanom, hogy a mit már megtettünk, azt csak annyiban becsülöm, a mennyiben magasabb és tovább ható törekvéseknek ígéretét zárja magában. Sem a hazafiasság, sem az erény meg nem engedi, hogy tömjént hintsek nemzeti hiuságunknak. Tudnunk és éreznünk kell azt, a mi igaz. Korunkban is, melynek szellemi munkássága oly kiterjedett, leginkább idegen elmék műveiből meritjük lelki táplálékunkat, nemesebb élvezeteinket, míg saját szellemi munkásságunknak idegen országokban semmi nyoma sem található fel. Míg tiltakozunk szükségleteinknek az európai gyáripár készítményeivel való fedezése ellen, teljes nyugodtsággal támaszkodunk Európára az ész nemesebb és fontosabb gyártmányait illetőleg. Dicsékszünk politikai intézményeinkkel, s legfőbb ismereteinket, könyveinket, eszméinket a monarchia oskolájából nyerjük. Igaz, nagy hátrányokkal kell küzdenünk. De ha szabadságunk megérdemli a dicséretet, melylyel emlegetik, tulnyomólag ellensúlyozza azokat. Hiszem, hogy ez így is van. Hiszem, hogy végtelen kilátást nyit számunkra a szellemi haladásra. Ha nem tudnám ezt szabadságunkról, akkor nem sokra becsülném azt. Ha az örökösülő kormányformák legtöbbet tennének a lélek fejlesztésére, akkor sokkal

jobb volna azokat visszaállítani, mint meddő szabadsághoz ragaszkodni. Ne tegyük ki a szabadságot ennek a szidalomnak. Bizonyítsuk be, hogy a szabadság megtanított minket az emberi természet értékének és nagyságának becsülésére s arra a kötelezettségre, hogy dicsőségét és erejét fejtenünk kell, az által, ha bőkezűbben gondoskodunk az elemi ismeretek elterjesztéséről, nagy elmék képzéséről s a szellemi és erkölcsi erők egyesített műveléséről.

Irodalmunk jelen állásáról fennebb beszéltem. Most azoknak az okoknak megvizsgálására megyek át, a melyek haladását akadályozzák; s azonnal szemembe ötlük egy, mely anynyira el van terjedve, hogy külön megtekintést érdemel. Azt az általánosan uralkodó véleményt értem, mely szerént hazánk viszonyaihoz képest inkább gyakorlati hasznos ismeretekre van szükségünk, mint egy alapos, nagy kiterjedésű, mivelte irodalomra, s ezt az utóbbit, ha éppen szükségünk lenne arra, akkora bőségben és változatosságban hozhatjuk be más országokból, hogy nem szükséges önmagunknak fáradnunk annak létrehozásában. Menynyiben helyesek ezek a nézetek? Ezt a kérdést szándékozom megoldani.

Nem akarom kétségbe vonni, hogy első és fő gondunkat a hasznos ismeretekre kell fordítanunk. De saját nézeteim a hasznosságról különbözhetnek sokakétól, kik ez állítást elfogadják. Vannak olyanok, kik e kifejezést csupán az élet legszükségesebb keltekeire, kényelmére s ezeknek megszerzési eszközeire szoritják. S igaz-e az, hogy nincsen más ismeretre szükségünk, azon kívül a mi ruház és táplál? Igaz, hogy ellehetünk minden másnemű tanulmány nélkül, csak azt nem nélkülözhetjük, a mi az anyagot hatalmunk alá hajtja, s a melylyel szükségleteink fedezésére kényszerítjük azt. Szerencsére az emberi természet sokkal szivósabb, semhogy e korlátolt hasznossági nézetnek mindenben engedne. Érdekes észlelnünk, hogy éppen azok a mesterségek, a melyek kiválólag arra vannak rendelve, hogy az élet szükségéinek s kényelmének szolgáljanak, hágják át mindegyre ama korlátokat nem állapotva meg a pusztá czélszerűségünl. A kézműi iparmunkának jókora s folyton növekvő része csupán arra fordittatik, hogy a finomabb izlés igényei kielégittessenek. Mily egyszerű lenne az építészet mestersége, ha csupán arra szoritkoznék, hogy kényelmes és czélszerű lakokat állitson. Menynyi hajót kellene leszerelni, s menynyi élénk kereske-

delmi közlekedést megszüntetni, ha öltözékeinket, s bitorainkat a száraz czélszerűség mértékére vinnők vissza. Ez a „hasznosság“ városon és falun roppant változást csinálna, porba döntené az építészeti csodaműveit, megszámlálhatatlan ékitményeket törölne el, melyekkel a jó ízlés elönté a föld színét. Szerencsére az emberi természet sokkal erősebb, semhogy e tekintetben a czélszerűsködőnek (utilitarian) hódolna. Nem állapotodik meg a czélszerűnél. Egy hajlam sem fejlődik oly gyorsan ki, mint annak szeretete a mi díszit. A vad ember felciczomázza magát, s a gyermeket sokkal inkább meglepi köntöseinek szépsége, mint az a mire valók. Öltözékeinkben s táplálékainkban anynyira nem szoritkozunk a czélszerűségre, hogy nem is esik jól az olyan lakoma, a mely nincs egy bizonyos ízléssel készítve és rendezve. S az az ember, a ki ruhái készítettésében csak a kényelmességre tekintene, nem egy társas körben találna különös fogadtatásra, habár nehezére esnék is abból kimaradni. Elismerem, hogy a hajlandóság, a melyre hivatkoztam, gyakran fajul szélsőséggé, romlást hozó pazarlássá. Tudom, hogy a diszes szeretetet a hiábanvalóság gyakran megvesztegeti s hogy ebben a megvesztegetett állapotában megrontja, néha megsemmisíti a lélek épségét s egyszerűségét, s az igazi nagyság iránt való fogékonyságát. Mindazáltal még szélsőségében is azt mutatja, hogy a szép eszméje kitörölhetetlen elv gyanánt van beoltva természetünkbe, s ez igazság egymagára elég arra, hogy óvatosokká tegyen némely köznapias hasznossági felfogások iránt:

Mondám, hogy én a hasznos ismereteket csak úgy becsülöm, mint bárki. De hasznos ismeret alatt azt értem, a mi több elemből öszszetett sokoldalú természetünknek megfelel és szolgál; azt értjük, a mi nem csak az állati embernek, hanem a szellemi, erkölcsi s vallásos embernek is hasznos; hasznos egy oly lénynek, kinek lelki tehetségei vannak, s kinek boldogsága azoknak szabad és öszhangos gyakorlatában áll. Megengedem, hogy legelőbb azt a tudást és ügyességet kell elsajátítanunk, a melylyel eledelünket megszerezhetjük, s életünket fenntarthatjuk, mert világos, hogy csak úgy munkálhatunk, s javíthatunk ha élünk. De az élet eszköz; a munkásság, s a haladás a cél; s ki akarná állítani, hogy az a tudás nem a legnemesebb értelemben hasznos, a mely által teremtetésünk főczélja elérhetővé lesz. E nézetek értelmében egy nem-

zetnek tisztelnie, s művelnie kellene, mint kimondhatatlanul hasznos valamit azt az irodalmat, mely a legmagasabb képességből foly ki, s a mely azokat munkásságra hívja; a mely gondolkozásbeli erőt, feltalálási termékenységet, akarati szilárdságot, tudás-szomjat, s a szépbe való gyönyörködést fejez ki és közöl másokkal. E nézetek értelmében különös fontosságot tulajdonítunk az irodalom azon ágainak, a melyek az emberi természetre vonatkoznak, s a melyek azt erejének öntudatára juttatják. A történelemnek nemes tanúsága van, mert ez az emberi lényeket sokféle és ellentétes állapotokban mutatja fel, erőben és gyöngeségben, haladásban és visszaesésben, s így kijelenti az okokat és eszközöket, a melyek által nemünk boldogsága és tökéletessége előmozditható. A költészet hasznos, mert mélyen elrejtett húrokat pendit meg az emberi lélekben; mert hangot ad finomabb érzelmeinek; mert kifejezi s érthetőbbé teszi azt a rokonszenvet, mely az ember szelleme, s a külvilág között fennáll; mert új és szép alakokban nyilatkoztatja ki a nagy erkölcsi igazságokat. Különösen ama felsőbbnemű bölcsészet, mely az ember értelmi és erkölcsi tulajdonságainak magyarázatával foglalkozik; mely a tudás, kötelesség, tökéletesség törvényeit fejti fel; mely az erkölcsi világhoz, s kiválóan Istenhez való viszonyainkat mutatja meg: oly rendkívüli fontosságú, eredményeiben oly hasznos, hogy e mellett a tudomány minden más ágai háttérbe vonulnak; s az oly népnek, a mely ezt nem tiszteli, kevés oka van a civilizálatlan népek felett való felsőbbségével dicsekedni. Mindebből látható, hogy én a hasznosságot nagyon tág értelemben veszem. Egyáltalában nagyon óvatos vagyok abban, hogy valamely nagy és eredeti elmének bárminemű nyomozódásait vagy felfedezéseit haszontalanoknak tekintsem, még akkor sem, ha nem látok azokban közvetlen vonatkozást az emberiség egy vagy más érdekére; mert mindennemű igazság gyümölcsöző természetű, s oly eredményeket szülhet, a melyek egyelőre nem szembeötlők s megtörténhetik, hogy az a mit hiábanvaló spekuláczióknak nevezünk, egy kevés idő múlva új tényekkel, s elméletekkel jó kapcsolatba, s valamely éleseszű tudóst a legnagyobb horderejű vívmányokra segít. Az őskor matematikusa, a mint ott ült elmerülve magános gondolataiban, nem is képzelte, hogy elméleteit, századok hosszú sorának lefolyása után, egy Newton a világegyetem titkainak megfejté-

zetnek tisztelnie, s művelnie kellene, mint kimondhatatlanul hasznos valamit azt az irodalmat, mely a legmagasabb képességből foly ki, s a mely azokat munkásságra hívja; a mely gondolkozásbeli erőt, feltalálási termékenységet, akarati szilárdságot, tudás-szomjat, s a szépbe való gyönyörködést fejez ki és közöl másokkal. E nézetek értelmében különös fontosságot tulajdonítunk az irodalom azon ágainak, a melyek az emberi természetre vonatkoznak, s a melyek azt erejének öntudatára juttatják. A történelemnek nemes tanúsága van, mert ez az emberi lényeket sokféle és ellentétes állapotokban mutatja fel, erőben és gyöngeségben, haladásban és visszaesésben, s így kijelenti az okokat és eszközöket, a melyek által nemünk boldogsága és tökéletessége előmozditható. A költészet hasznos, mert mélyen elrejtett húrokat pendit meg az emberi lélekben; mert hangot ad finomabb érzelmeinek; mert kifejezi s érthetőbbé teszi azt a rokonszenvet, mely az ember szelleme, s a külvilág között fennáll; mert új és szép alakokban nyilatkoztatja ki a nagy erkölcsi igazságokat. Különösen ama felsőbbnemű bölcsészet, mely az ember értelmi és erkölcsi tulajdonságainak magyarázatával foglalkozik; mely a tudás, kötelesség, tökéletesség törvényeit fejt fel; mely az erkölcsi világhoz, s kiválóan Istenhez való viszonyainkat mutatja meg: oly rendkívüli fontosságú, eredményeiben oly hasznos, hogy e mellett a tudomány minden más ágai háttérbe vonulnak; s az oly népnek, a mely ezt nem tiszteli, kevés oka van a civilizálatlan népek felett való felsőbbségével dicsekedni. Mindebből látható, hogy én a hasznosságot nagyon tág értelemben veszem. Egyáltalában nagyon óvatos vagyok abban, hogy valamely nagy és eredeti elmének bárminemű nyomozódásait vagy felfedezéseit haszontalanoknak tekintsem, még akkor sem, ha nem látok azokban közvetlen vonatkozást az emberiség egy vagy más érdekére; mert mindennemű igazság gyümölcsöző természetű, s oly eredményeket szülhet, a melyek egyelőre nem szembeötlők s megtörténhetik, hogy az a mit hiábanvaló spekuláczióknak nevezünk, egy kevés idő múlva új tényekkel, s elméletekkel jó kapcsolatba, s valamely éleseszű tudóst a legnagyobb horderejű vívmányokra segít. Az őskor matematikusa, a mint ott ült elmerülve magános gondolataiban, nem is képzelte, hogy elméleteit, századok hosszú sorának lefolyása után, egy Newton a világegyetem titkainak megfejté-

sére fordítja, s hogy azon nemcsak a csillagászt vezérlendik az ég boltozatán, hanem a hajóst is a tenger járatlan útain. A mi engem illet, én kivált azoktól az igazságoktól várok nagy eredményt, a melyeket leggyakrabban szoktak haszontalanok gyanánt ócsárolni. Mert a legemelkedettebb, s maga után a legtöbb hasznot hagyó igazság elvont és egyetemes természetű; s pedig az a mi elvont, ámbár végtelen sokképpen alkalmazható, a mint tudjuk, rendesen ellentétet képez azzal a mi gyakorlati.

Azt állítom, hogy egy oly nemzetnek, melynek komoly szándéka van helyet foglalni az előhaladott népfajok között, nagy gondal kell előmozdítania saját kebelében a szellemi munkásságnak minden ágát. Erősen el kell határozni, hogy egyetlen más nemzet által se múlassék fölül. Meg kell győződve lennie a felől, hogy az emberi lélek az a teremtő erő, a melynek hasznosítania kell a természet minden adományát; a mely által más országok feletti uralmát a legnemesebb értelemben alapíthatja meg. Oly férfiakat kellene nevelnie, a kik képesek legyenek megérteni s használni mindent, a mit bárhol a földszinén kigondoltak vagy felfedeztek. Az emberi tudomány teljes öszszegének ott kellene lennie egy nemzetben, — nem elhanyagolt könyvtárakban, hanem megtestesülve a nagy elmékben. A legnagyobb gondal ápoló intézeteknek azoknak kellene lenni, a melyek alapos tudósokat, jeles régiség-buvárokat, mély történészeket s matematikusokat adnak a hazának; a melyekből a természeti és erkölcsi tudományok jeles szellemi munkásokat nyernek; a melyek egy jóízű s virágzó szépirodalomnak termelő házai.

Nehogy félre értessem! Én nem akarom, hogy hazám pedánsokat, fontoskodó szörszálhasogatókat neveljen magának, kik ropant kommentárookban tárgyalják egy görög ékezetnek vagy rozsdás éremnek titkait. Én nem kívánom, hogy tudósaink csak azért nyomozzák a hajdankort, hogy porába temetkezzenek, hanem hogy fogják fel szellemét; hogy az őskor nagy elméivel olyan formán társalogjanak, hogy gyümölcsözővé tegyék a jelenre nézve mindazt, a mi szép és nagy volt a multban. Azt akarnám, hogy azok a kiket az Isten a tudomány jelen vivmányainak felfogására, s új igazságok felfedezésére termett lelki tehetségekkel áldott meg, találjanak olyan segédeszközökre s intézetekre, a melyek által magokat

magas hivatásukra kiképezhessék, hogy így hazájokra nézve egy emelkedettebb szellemi élet forrásaivá válhassanak, s az emberi nem előrevitelében minden kor és nemzet nagyjainak munkatársaivá lehessenek.

Tudom, sokan azt fogják mondani, hogy a külföld tudósai, kik oly jeles tanintézetekben nevedtek, a milyeneket hazánk nem képes fenntartani, elvégezhetik helyettünk a szellemi munkát, s elég könyvet, tudományt küldhetnek számunkra lelki szükségünk fedezésére. Erre nézve nagyon sok mondani valóm van. Először is azt felelem, hogy az idegen nemzetek tudományos irodalmának csak úgy vehetjük hasznát, ha egy színvonalon állunk azokkal. A külföldi gépezet készítményeit akkor is használhatjuk, ha annak az ügyességnek, a mely előállításukra megkivántatott, a legcsekélyebb része sincs meg bennünk. De a szépirodalom jeles termékeit, s a bölcsészet mély buvárlatait csak akkor becsülhetjük meg, s élvezhetjük igazán, ha miveltség s lelki képzettség tekintetében egyenlő fokon állunk azokkal, a kik azokat irták.

Második helyen azt hozom fel, hogy végtelen nyereség egy nemzetre nézve az, ha saját kebelében, saját fiai között jeles lelki képzettségű férfiai vannak. Az ilyen emberek jelenlétök, társalgásuk, hirnevök által tetterőre sarkalják a nemzetet, s mintegy új életet öntenek abba; s a mi különös figyelmet érdemel, az ilyen egyének jótékony hatása sehol sem érezhető annyira, mint egy köztársaságban, a milyen a miénk; mert itt a társadalom különböző osztályai egymásba vannak olvadva s hathatos befolyást gyakorolnak egymásra, s a mi egyébütt nincs meg, — a tehetségesebb szellemek szabadon közlekedhetnek a tömeggel. Egyike a szabadság sok jó gyümölcsének az is, hogy a szellemi erőknek tágabb körbe való kibatását előmozdítja; s következőleg egy szabad állam minden más országoknál hűtlenebb önnönmagához, ha jelesebb tehetségeitől megvonja az alkalmat arra, hogy kiképződhessenek.

Megjegyzem továbbá azt, s úgy hiszem, hogy ez észrevétel nagy horderejű, — miszerént a könnyűség, melylyel idegen országok irodalmát elsajátíthatjuk, nemcsak hogy nem szolgáltat elegendő okot saját irodalmunk elhanyagolására, hanem igen erős indok annak művelésére. Nem akarok paradox állításokkal élni, de azt hiszem, sokkal jobb volna semmi könyvet be nem bocsátani kül-

földről, mint azokat saját szellemi munkásságunk helyettesítői gyanánt használni. Minél többet nyerünk a külföldtől, annál nagyobb szükség van egy eredeti önálló nemzeti irodalomra. Annak a nemzetnek, a melynek lelkébe folytonosan csak idegen elmék gondolatjai szűrődnek be, erősen nagy belső erővel kell rendelkeznie, hogy képes legyen e hatalmas befolyást mérsékelni, s ennek hiányában menthetetlenül a legveszélyesebb rabságba sülyed, szellemileg erőtelenné és szolgálivá válik. Nem szándékom e szorító rendszert végkép befejezni egy oly törvény hozatala által, mely megtilt minden irodalmi közlekedést a külfölddel, sőt örvendek, hogy a szellemi közlekedés hazánk s a régi világ között folyton növekszik. De inkább megszakítanám azt, semhogy hazámat tétlenül ülni lássam az idegen tanítók lábainál. Sokkal jobb volna egyáltalában nem birni semmi irodalmat, mint szüntelenül a külföldet majmolni. Valamely ország igazi fejedelmei azok, a kik meghatározzák lelkületét, gondolkozásmódját, izlését s elveit; s azt egyáltalában nem szívelhetem el, hogy ezt az uralkodást idegenek kezében lássam letéve. Egy ország, szintugy mint az egyén, csak anynyiban bir tekintélylyel s befolyással, a mennyiben kifejlesztését önnön magának köszönheti. Nagy zajt ütünk, nehogy a szövetgyártásban idegenekre kelljen támaszkodnunk. De én azt mondom, ám szőjenek, s fonjanak mások helyettünk, csak ne gondolkozzanak helyettünk. Annak az országnak, a melynek kormánya és törvényei csupán a közvéleményen alapulnak, féltékenyen kellene megóvnia e közvéleményt minden idegen hatalomszótól. Saját irodalmunknak kell lenni, hogy ellensúlyozhassa a külföldről átplántáltat, s hogy ez utóbbinak helyes felhasználását biztosítsa. A külföldről reánk gyakorolt befolyásnak, egy belső nemzeti egyediségünkől kifolyó ellenhatást kell szembeállítani tudnunk, mert fenmaradásunkat csak így biztosíthatjuk. Különösen egy oly nemzetnél szükséges az, hogy minden a mi külföldről bejön, szabad s szigorú birálatnak vettessék alá, a melynek polgári intézményei fentartásukra bizonyos független s erőteljesen bátor szellemet kívánnak meg. E nézeteket én igen megfontolásra méltóknak tekintem. Hazánkban hova tovább, mind inkább terjed az olvasás szokása. A könyvek már is a közélet leg-hatalmasabb emeltyüi között foglalnak helyet. S az a kérdés támadhat, elnézzük-e hogy Europa ezek által tetsése szerént idomít-

sa értelmiségünket? Csak viszhangja legyen-e Amerika annak, a mit az oczeán túlsópartján levő árisztokráciákban kigondolnak s leírnak?

Még egy más oldala is van e tárgynak. Az idegen irodalom úgyszólván mindig csak idegennek marad. Egy más nemzet lelkéből fakadt, mely bár mennyire is hasonlítson ahhoz, még sem saját nemzeti lelkületünk. Minden nemzetnek megvannak a maga saját jellemvonásai s érzületei, melyeket csak saját írói képesek kifejezni, s melyek ha az irodalomba átszűrődnek, oly szívhez szólóvá s igazgatóvá teszik azt, a milyen legelső barátunk szava volt.

S most egy oly érvet szándékozom felhozni a nemzeti irodalom mellett, mely ha nem annyira szembeötlő, mint azok a melyeket már megemlítettem, nézetem szerint nem kevésbé helyes. A szempont, melyből az irodalmat eddig tárgyaltam, ez volt: úgy tekintettem azt, mint a jelesebb elmék természetszerű kifejezését, gondolataiknak másokkal való közlését. Hozzá teszem most azt, hogy sokkal többet teszen az ilyen elmék képzésére, mint egyelőre hinnők, s hogy irodalom nélkül a legfőbb eszköz hiányzik egy népnél a szellem és tehetség kifejlesztésére, tökéletesítésére. Emberi természetünknek egyik főörvénye, mely társas lényekre nézve kiváló fontossága, az hogy az, értelem legderékabb gondolatainak méltó alakban való kifejezése által, maga is erősül, s gyarapodik. E tekintetben, valamint más tekintetekben is, sokkal jobb adni mint venni. A jelesebb elmék nem képződnek csak magános gondolkozás által, hanem az által, ha eszméiket másokkal is közlik. Nagy gondolatokkal soha sem lehetünk teljesen tisztában mindaddig, míg azt a mi bennünk megfogamzott, kellő alakban ki is tudjuk fejezni. A szellem legnemesebb, s önmagára nézve legerősítőbb munkálatai közé tartozik eszméit tiszta és dicső alakba önteni, s a mások lelkeibe is életre ébreszteni. Az irodalom e szerint nemcsak nyilvánulása a szellemi erőnek, hanem meg is teremti egyszermind azokat, s e nélkül a jeles elméket nem lenne, hogy mi ösztönözze önfejtő munkásságra.

Kétlem, hogy valaki lelki tehetségeit teljes erejükből öszpon-tosítaná valamely tárgyon addig, a míg nem ír valamit arról a mások oktatására vagy mulattatására. Hogy tisztán felfejthesse azt mások előtt, érzi mennyire előbb saját magának alaposabban át-

gondolnia. A mint megpróbálja gondolatait öszszeszedni, s azoknak állandó alakot adni, látja, hogy határozatlanabbak, s ziláltabbak, mint egyelőre hitte volna, s ennél fogva szabatos kifejezésökre, nézeteinek öszszhangba hozására törekszik, minek szükségét azelőtt soha sem érezte. Tárgyát új szempontokból tekinti meg; fürkésző bonczolás alá helyezi; sokszerű ismeretekkel hasonlítja s köti öszsze; tisztázására új fölvilágosításokat, s hasonlósági eseteket (analogies) keres; latra veszi az ellenvetéseket; s ilyen utakon gyakran magasabb igazságokra talál, mint a milyeneket földeríteni szándékozott. Határozatlan fogalmak ilyen formán megtisztulnak. Dicső gondolatok, melyek meteorok gyanánt villantak meg az elmében, alakot nyernek, s lassanként ragyogókká válnak, mint a nap, gyümölcsöző visszahatással a szivre s lélekre nézve. A nagy elme kiválóbb sajátosságai közé tartozik, hogy szereti félig ismert, titokszerűen borongó szellemvidékekbe hatolni, s a meszsze távolban rejlő határozatlanul öszszefolyó igazságnak egy-egy csillámlását ellesni; s a ködhomálynak széteszlatásában, mely azt borítja, tán semmi sem segíti anynyira az ilyen szellemeket, mint a fáradság, a melylyel saját még nem eléggé tisztázott eszméiket mások számára érthetőkké igyekeznek tenni. A fogalmazás még akkor is jelentékeny értelmi segédeszköz, ha nem terem ilyen gyümölcsöket, mert mindig segítségünkre van, hogy sokat átölelő s rendszeresített nézetekre tehessünk szert. Valamely nagy tárgynak fáradságos felosztása, hogy minden résznek vagy tételnek meg legyen a maga helye, s kellő aránya, kiválóan alkalmas arra, hogy gondolkodásunknak tágas látkört s kitartó erőt adjon.

Ha csupán az irányt veszem tekintetbe, akkor is elég okom van azt mondani, hogy az oly nemzet, mely ezt elhanyagolja, a legfontosabb gondolkozási segédeszközök egyikében szükölködik, mert ez nagy elmefeszítéssel jár, s mint ilyen fejlesztő hatással van az értelemre nézve. Igaz, az emberek nagy többsége a nyelvet oly természetes eszköznek nézi, hogy annak kifejező s világos használatát nem tekinti valami nehéz dolognak. Azt hiszik, hogy az mintegy önként foly az író tolla alá, s gyakori alkalmazásánál fogva csak kevés gondolkozást vagy ügyességet kíván. De semmi sem tünteti ki anynyira egy tehetséges írónak teremtő erejét, mint irányja. Az igaz, hogy a szavakat, melyekkel él, megtalálhatjuk a

gondolnia. A mint megpróbálja gondolatait öszszeszedni, s azoknak állandó alakot adni, látja, hogy határozatlanabbak, s ziláltabbak, mint egyelőre hitte volna, s ennél fogva szabatos kifejezésekre, nézeteinek öszszhangba hozására törekszik, minnek szükségét azelőtt soha sem érezte. Tárgyát új szempontokból tekinti meg; fürkésző bonczolás alá helyezi; sokszerű ismeretekkel hasonlítja s köti öszsze; tisztázására új fölvilágosításokat, s hasonlósági eseteket (analogies) keres; latra veszi az ellenvetéseket; s ilyen utakon gyakran magasabb igazságokra talál, mint a milyeneket földeríteni szándékozott. Határozatlan fogalmak ilyen formán megtisztulnak. Dicső gondolatok, melyek meteorok gyanánt villantak meg az elmében, alakot nyernek, s lassanként ragyogókká válnak, mint a nap, gyümölcsöző visszahatással a szivre s lélekre nézve. A nagy elme kiválóbb sajátságai közé tartozik, hogy szereti félig ismert, titokszerűen borongó szellemvidékekbe hatolni, s a meszsze távolban rejlő határozatlanul öszszefolyó igazságnak egy-egy csilámlását ellesni; s a ködhomálynak szétoszlatásában, mely azt borítja, tán semmi sem segíti annyira az ilyen szellemeket, mint a fáradság, a melylyel saját még nem eléggé tisztázott eszméiket mások számára érthetőkké igyekeznek tenni. A fogalmazás még akkor is jelentékeny értelmi segédeszköz, ha nem terem ilyen gyümölcsöket, mert mindig segítségünkre van, hogy sokat átölelő s rendszeresített nézetekre tehessünk szert. Valamely nagy tárgynak fáradságos felosztása, hogy minden résznek vagy tételnek meg legyen a maga helye, s kellő aránya, kiválóan alkalmas arra, hogy gondolkodásunknak tágas látkört s kitartó erőt adjon.

Ha csupán az irányt veszem tekintetbe, akkor is elég okom van azt mondani, hogy az oly nemzet, mely ezt elhanyagolja, a legfontosabb gondolkozási segédeszközök egyikében szükölködik, mert ez nagy elmefeszítéssel jár, s mint ilyen fejlesztő hatással van az értelemre nézve. Igaz, az emberek nagy többsége a nyelvet oly természetes eszköznek nézi, hogy annak kifejező s világos használatát nem tekinti valami nehéz dolognak. Azt hiszik, hogy az mintegy önként foly az író tolla alá, s gyakori alkalmazásánál fogva csak kevés gondolkozást vagy ügyességet kíván. De semmi sem tünteti ki annyira egy tehetséges írónak teremtő erejét, mint irányja. Az igaz, hogy a szavakat, melyekkel él, megtalálhatjuk a

szótárban. Azonban ott szétszórják, s mintegy élettelenek. De mily csodás életet lehel azokba, a midőn mondataiban öszszekapcsolja. Talán egyetlen kifejezéssel sem él, melyet köznapi írók silány alkalmazás által ne használtak volna el; s e közönséges eszközökkel mégis minő csodákat mivel! Egyetlen mondásban egész eszmevilágot karol fel! Jelentéktelen szavaknak új öszszetétélei által mily finom árnyalatokban jellemzi tárgyát, mily fényes világot vet arra! Az irány ereje csak kevésbé függ a jeles tehetségű szerző által használt nyelvnek szerkezetétől, vagy bőségétől, hanem legkivált s csaknem egészen tulajdon lelkétől. Azok a szavak, a melyeket rendszeren használni szokott, egymagukban csak oly kevésbé képesek gondolatait visszaadni, mint a szobrász műhelyében heverő márványdarab a mily kevésbé képes sejtetni a művész elméjében fölhajnalló eszmét. Egyik épp oly tétlen anyag, mint a másik; az erő mely áthatja, a lélekből származik; s a szép, nemes irány megalkotásában ugyanazon teremtő erő nyilvánul, a mely az élettelen kőből szép alakokat csal ki. Menynyire hűtelen tehát valamely nemzet saját szellemi érdekeihez, ha nem fordít kellő figyelmet egy kellemes és erőteljes irány képzésére.

Tudom, hogy ezek az észrevételek, a melyekben az irodalmat úgy tekintettem mint eszközt a táalentumnak, nagy lelki tehetségeknek kifejtésére, nem alkalmazhatók egyaránt a tudomány minden tárgyára vagy nemére. A gyakorlati és természettudományokban az ember nagy előhaladást tehet a nélkül, hogy írna valamit, felfedezésekre juthat a nélkül, hogy papirosra tenné azokat. De úgy hiszem ez esetben is nagyban gyarapítja saját képességeit, szintugy mint a másokéit, ha nézeteit tiszta, világos irányban való lejegyzés által rendszeresíti s fejt fel. Kiválólag akkor nyer erőt az elme, ha gondos feldolgozásban küzdik meg az erkölcsiségnek s az emberi természetnek óriási kérdéseivel; s ne feledjük el, hogy ezek képezik az alapot egy teljes fejlettségű irodalom létesítésében. Az erkölcsi igazság, a mely alatt mindent oda értünk, a mi a lélekre s a jellemre vonatkozik, lényegében éppoly finomulárnyalt s bajosan megfogható természetű, mint a mily emelkedett másfelől, s aki hatályosan akarja kifejezni azt, annak lelki tehetségeinek egész gépezetét, ítéletét, találékonyságát, képzelődését, érzelmeit egyaránt működésbe kell hoznia. Ha az író hatásteljesen s világosan kívánja

az ilyenszerű igazságot előadni, a legszorosabb logikát a legelragadóbb ékesenszólással kell egyesítenie; új szempontokból kell a tárgyat földerítenie; érdekes formákba kell öntenie; szépséggel kell párosítania; hasonlatok s ellentétek által kell megvilágosítania; meg kell hogy mutassa, mennyire függ össze a külvilággal; följelentésére s hordozására talán terjedelmesen szétágazó költői alakot kell teremtenie. Mennyire erőtfeljók ezek a törekvések! S pedig csak írói munkásság, gondos irályszerkezet ébreszti tervszerűleg életre s tartja fenn azokat s irodalom nélkül csaknem egészen megszűnnének. Sok igazságról elmondhatjuk, hogy nagyobb észbeli erőt kíván sikeresen kifejezni azt, mint rájóni: úgy, hogy az a nemzet, a mely nem segíti elő ezt a kellő kifejezhetést, ennyiben saját szellemi erejét gyöngíti. Tekintsük meg például Shakspeare Hamletjét. Ez az emberi természetet különösen érdekes oldalról ismerteti. Oly lelkiületet mutat fel, melynek az élet terü; melyben a magába merült elmélkedés s az érzelemnek ereje nem áll kellő arányban a külső tetterőhez; mely mintegy saját súlya alatt omlik össze, s melyet a tudat ostromoz, hogy hatásképpessége nem felel meg a jóról való ábrándképeinek, kínos belső küzdelmeinek, s az elébe szabott feladat nagyságának. Igaz, hogy az emberi természet ezen oldalának elgondolása, felfogása eléggé kitünteti a költő lángeszét. De nagyságuk tekintetében mily meglepően új szellemi képességek kívántatnak meg annak egy olyan drámában való megtestesítésére, a milyen Shakspeareé; minő tehetségeket tétel fel annak életet adni, cselekvénybe önteni; kifejtésére mellékkörülményeket s másodrangu jellemeket találni fel; az igazság s természetesség színébe öltöztetni s azt az árnyalatot kimutatni, a melyet gondolkozásunk minden tárgyára vet! Az erre megkivántató óriási értelmi erélyességet mindnyájan észreveszszük s ez nemcsak hogy nyilvánult Shakspeare e munkájában, hanem egy ilyen munka nélkül soha sem is született volna meg. Feltaláló ereje szűnnyadott volna, ha gondolatait nem kívánta volna látható és állandó alakba önteni. E szerint az irodalom a szellem dajkája. Ennek segedelmével a tehetség öntudatára ébred erejének, s folyton gyarapítja azt. S nagyon természetes, hogy az oly országban, a melynek nincs irodalma, a szellem csak pang, bár mekkora tehetségekkel legyen is megáldva a teremtőtől, s nem fogja teljesi-

teni nagy hivatását, hogy életet leheljen az embertömegekbe, melyek környezik.

Még egy érvet hozok fel nemzeti irodalmunk mellett s ezt különösen fontosnak tekintem. Támogatni, ápolni kívánom azt, mert az igazság s az emberiség érdekében sokat várok attól. Azt hiszem, hogy egy oly irodalom, mely ez új világ földéből sarjazott ki, új gyümölcsöket is teremne, és sok tekintetben becsesebb gyümölcsöket, mint a milyenek egyebütt találhatók. Tudom, hogy e reményemet sokan tulságos nemzeti hiuságunkból származottnak fogják tekinteni, melyet a külföld legszokottabb büneink közé számlál. De határozottan s nyugodtan megfontolt meggyőződésből beszélek. Hajlandó vagyok hinni, hogy mint nemzet az irodalom nagy kérdéseinek helyes megoldására kedvezőbb állást foglalunk el más nemzeteknél. Kétségtelen, hogy nagy hátrányokkal kell küzdenünk. Nélkülözzük Európának irodalmi készletét és segédszereit; nélkülözzük könyvtárait, egyetemeit, tudományos intézeteit; elismert hírű tudósainak hosszu sorát; böles emberek emlékezetétől megszentelt helyeit s ezer lelkesítő vonatkozásait, melyek a tudomány idő-szentésitette nevelő intézetei fölött lebegnek. De a szellem nem olyan hatalom, a mi helyhez legyen kötve. Forrását önmagában hordozza, s szabad és emelkedett eszmék befolyása alatt nagyobb igazságokra akadhat s azokat méltóbban fejezheti ki, mint a milyenek azok a vivmányok, a melyeket külső segédeszközök fölmutatni képesek.

Hazánk nagy előnye abban áll, hogy különös kedvezményeket nyújt emberi természetünk helyes felfogására. Azon tárgyak között, melyekkel az irodalom foglalkozik, az ember a legnagyobb, s az emberre nézve honunkban helyesebb, igazságosabb s alaposabb nézetek uralkodnak, mint máshol. Európában a politikai s mesterkélte megkülönböztetések többé-kevésbé elnyomták vagy elhomályosították közös természetünket. Európában királyokra, nemesekre, papokra s parasztokra akadunk. De menynyivel ritkábban akadunk emberekre; azaz olyan eszes teremtményekre, kik saját természetöknek önérzetével bírnak, a kik tudják mily teljesen értéktelen s hiábanvaló minden külső czim vagy megkülönböztetés, összehasonlítva avval, a mit belső kincs gyanánt saját lelkeikben hordoznak. Az ember ott nem azért becsüli magát, mert ember, hanem

teni nagy hivatását, hogy életet leheljen az embertömegekbe, melyek környezik.

Még egy érvet hozok fel nemzeti irodalmunk mellett s ezt különösen fontosnak tekintem. Támogatni, ápolni kívánom azt, mert az igazság s az emberiség érdekében sokat várok attól. Azt hiszem, hogy egy oly irodalom, mely ez új világ földéből sarjazott ki, új gyümölcsöket is teremne, és sok tekintetben becsesebb gyümölcsöket, mint a milyenek egyebütt találhatók. Tudom, hogy e reményemet sokan tulságos nemzeti hiuságunkból származottnak fogják tekinteni, melyet a külföld legszokottabb büneink közé számlál. De határozottan s nyugodtan megfontolt meggyőződésből beszélek. Hajlandó vagyok hinni, hogy mint nemzet az irodalom nagy kérdéseinek helyes megoldására kedvezőbb állást foglalunk el más nemzeteknél. Kétségtelen, hogy nagy hátrányokkal kell küzdenünk. Nélkülözzük Európának irodalmi készletét és segédszereit; nélkülözzük könyvtárait, egyetemeit, tudományos intézeteit; elismert hirü tudósainak hoszszu sorát; bölcs emberek emlékezetétől megszentelt helyeit s ezer felkesítő vonatkozásait, melyek a tudomány idő-szentesítette nevelő intézetei fölött lebegnek. De a szellem nem olyan hatalom, a mi helyhez legyen kötve. Forrását önmagában hordozza, s szabad és emelkedett eszmék befolyása alatt nagyobb igazságokra akadhat s azokat méltóbban fejezheti ki, mint a milyenek azok a vivmányok, a melyeket külső segédeszközök fölmutatni képesek.

Hazánk nagy előnye abban áll, hogy különös kedvezményeket nyujt emberi természetünk helyes felfogására. Azon tárgyak között, melyekkel az irodalom foglalkozik, az ember a legnagyobb, s az emberre nézve honunkban helyesebb, igazságosabb s alaposabb nézetek uralkodnak, mint máshol. Európában a politikai s mesterkéltségkülönböztetések többé-kevésbbé elnyomták vagy elhomályosították közös természetünket. Európában királyokra, nemesekre, papokra s parasztokra akadunk. De menynyivel ritkábban akadunk emberekre; azaz olyan eszes teremtményekre, kik saját természetöknek önérzetével birnak, a kik tudják mily teljesen értéktelen s hiábanvaló minden külső czim vagy megkülönböztetés, összehasonlítva aval, a mit belső kincs gyanánt saját lelkeikben hordoznak. Az ember ott nem azért becsüli magát, mert ember, hanem

születéséért, rangjáért vagy valamely más külső s nem emberi méltóságából folyó megkülönböztetéséért. A régi világ intézményei mind annak homályba borítására irányulnak, a minek tudására legnagyobb szükségünk van, t. i. hogy miben áll egy emberi lénynek valódi becse, miben állanak jogos igényei. Tudom, hogy e tekintetben már is nagy ujitások történnek külföldön. De a nép többsége most is háttérbe van szoritva a kiváltságolt kevesek mellett. A tömeget úgy tekintik, mint dolgozó eszközt, mint idomitható anyagot, melyet tetszés szerint lehet a magosabban állók használatára fordítani. A kar hatalmára alapított intézmények elnyomták emberi természetünk nagyságának amaz öntudatát, mely mint csira magában foglal minden nemesebb eszmét, a mely magunknak s másoknak becsülésére tanít minket, s a mely a gyermeki érzület s reménység kötelékeivel kapcsol minket Istenhez; s azt hiszem, hogy az irodalom minden ága magán viseli e belső lealacsonyulás nyomait. Nézetem szerint a mi helyzetünk kedvezőbb az emberi természet valódi értékének igazságos és alapos megítélésére. Dicsekedni nem akarok, de amaz erkölcsi önérzetnek, emberi becsünk amaz öntudatának nálunk kevesebb akadálylyal kell küzdenie. Az embert nem takarja el szemeink előtt anynyi mesterségesen reáarakott álöltözet, mint az ó világrészben. Mi képebbek vagyunk annak az igazságnak felfogására, mely szerint minden emberi lény lényegileg egyenlő, lelkes, fejlődésképes és halhatatlan, természeténél fogva; s magára ez az egy meggyőződés elég arra, hogy a leg hatalmasabb változásokat idézze elé az emberi életnek s az emberi gondolkozásnak minden ágában.

Előadtam, hogy mit tekintek én legjelentékenyebb előnyünknek. De helyzetünknek más elősegítő körülményei is vannak. Már csak az is, hogy új állam vagyunk, okot ad remélnünk, hogy új és fokozott szellemi munkásságra buzdulunk, hogy tudományosságunk mélyebben behatol az élet s a természet titkaiba. Nem nehezülnek ránk elavult intézmények, idő-szentesítette visszaélések s a középkori barbarizmus maradványai. Független és eredeti gondolkozás tekintetében nagy nyereségnek tekinthető az, hogy nincs előjogokkal felruházott s kötelező államvallásunk *); mert ez, bármily elő-

*) A szerző itt az angol államvallásra céloz, mely ez értekezés megírásakor még teljes merevségében állott fenn s kötelező volt mindenkire nézve, ki államhivatalba kívánt lépni.

nyös legyen is némely tekintetben, már természeténél fogva ellensége a felfedezéseknek s a haladásnak. Célja és tulajdonképpeni feladata az, hogy szegezze le a szellemet egy bizonyos pontra, s hogy egy kornak nézeteit tegye kötelezőkké minden bekövetkező időkre nézve; s ha történetesen egy szenvedélyektől s pártküzdelmektől zaklatott korban alakul meg, a mint az rendesen lenni szokott, midőn a történelem bizonyágtétele szerint, az egyházba nagy hibák csusztak be, szükségképpen sötétséget és lelki rabszolgaságot kell megörökítenie. Közöttünk a szellem, habár még korántsem teljesen szabad, sokat lerázott azokból a bilincsekből, a melyek arra más országokban nehezülnek; s ettől inkább megvárhatjuk, hogy erőt és buzgalmat fejt ki jogszerű céljának, az igazság, az örök és általános igazság megszerzésének, elérésében.

Legtávolabbról sem szándékozom az ó világrész irodalmáról kicsinylőleg beszélni. Hisz az mindennapi lelki táplálékom. Érzem, mennyit köszönhetek a tiszta és bölcs elmék ama szellemkoszorujának, kik irataik által idegen országokban reánk hagyták legválogatottabb gondolataikat s legszentebb érzelmeiket. Mégis ki kell fejeznem azon nézetemet, miszerint mindaz, a mit irodalmi tekintetben eddigelé tettek, oly befolyások alatt jött létre, melyekhez szükségképpen sok hibának s téves megvesztegetett felfogásnak kellett járulnia; s hogy az egésznek szigorú birálat alá kellene, és kell vettetnie. Például azt hiszem, hogy az emberi nem történetét alapjaiból újra kellene megírni. Az árisztokratikus intézmények s államvallások alatt divatozó előítéletektől áthatott emberek nem képesek azt megérteni, helyes szempontokból leírni. A lefolyt időknek, nagy eseményeikkel s nagy embereikkel együtt, új vizsgálat alá kell vettetniök, hogy új eredményekre juthassunk. Bizonyos, hogy a történelmet már is sokan kezdték új szempontokból tanulmányozni, s úgy vélem, hogy azoknak a helyes vezérelveknek, melyek alatt azt tanulmányozni s megírni kell, kifejlődése, hazánkban legalább is akkora gyorsasággal várható, mint más országokban. Nekem úgy tetszik, hogy az irodalom előtt még végtelen nagy munka áll. Az emberiségre nézve legfontosabb kérdések még maig is vita tárgyai. Az ítészetben, az erkölcsi téren s a politikában még sok nagy elvet kell megállapítani; s mindenekfelett a vallás valódi jellemét meg kell menteni az idő által reá rakott eltorzítá-

soktól s megvesztegetésektől. Én egy új átalakulást kívánok. Én egy oly irodalmat kívánok, a melyben a szellem teljes és osztatlan hódolattal adózik az igazságnak és az erénynek; a melyben annak gyermekes bámulása a mit eddig nagyságnak neveztek, higgadt és bölcs erkölcsi ítéletnek ad helyet; a mely át meg át lesz hatva az emberi lélek iránt való tisztelettől s az Istenről való magasztos és felemelő hatásu gondolatoktól. Hogy minő szerep jutand hazánk-nak e nagy szellemi átalakulásban, azt nem akarom jósolgatni. De a mint hiszem, önnön magához hűnek maradvá, osztályrésze lesz az a szerencse és dicsőség, hogy új irányösztonöket adjon az emberi léleknek. Ez hön ápoló óhajtasom. Nem is volna bátorságom nemzeti irodalmunk érdekében szót emelni, ha nem remélném, hogy egy új szellem fogja átlengeni azt. Nem barátkozhatnám meg aval a gondolattal, hogy hazánk pusztá ismétlése legyen az ó világrésznek. Gyönyörködtet hinnem, hogy az Isten az idők teljességében egy új világrészt hozott világosságra a végből, hogy az emberi szellem itt új szabadsággal mozogjon, új társadalmi intézményeket alkosson, új haladási ösvényeket fedezzen fel, s új gyümölcsöket arasson. Én a nemzeteket teremtő képességök szerint becsülöm meg, s pirulnom kellene hazámért, ha ily sajátos, eredeti s nagy eredményekre feljogosító körülmények között megelégednénk más nemzetbeliek eszméinek szenvedőleges elfogadásával vagy gépies ismétlésével.

S ezzel béfejeztem nemzeti irodalmunk fontosságát tárgyazó észrevételeimet. A legközelebbi nagy kérdés ez, minő eszközökkel kell élnünk egy ilyen irodalom létrehozására; e munka szűk korlátai nem engedik meg, hogy e tekintetben hosszásabb fejtegetésekbe bocsátkozzam; de teljes hallgatással nem mellőzhetem azt. Irodalmunk előbbvitelének legelső és leglényegesebb eszköze az, hogy mint nemzet, érezzük becsét, hogy óhajtsuk, kapjunk azon, gyámolítsuk s üdvözljük teljes szivünköl. Keresnünk kell azt s bizonynyal meg fogjuk találni; s ez a meggyőződés indított engemet arra, hogy jelen értekezésemmel szükségérzetet ébreszsek az irodalom iránt nemzetünkben. Keresnünk kell azt, még pedig nemcsak kegyes óhajtasokban s szavakban, hanem a lélek kiművelésének eszközeiről való bőkezü gondoskodás által. Irodalmi intézeteinket számra és hatáskörre nézve emelnünk kell, kiterjedtebb s alapo-

sabb tanításról kell gondoskodnunk, forrásokat és segédeszközöket kell szolgáltatnunk jelesebb tehetségeinknek hosszas s fáradalmas kutatásokra. Nálunk még nem is ismeretes a szellemi munkának azon mértéke, melyet valamely nagy tárgynak alapos megvizsgálása s teljes kifejtése megkíván; e nélkül pedig csak kevés állandó eszmeemléket alkothatunk. Alsóbb foku iskoláinkkal dicsekedünk, de nincsenek egyetemeink, melyek e nevet megérdemelnék, a melyekben egy tehetséges s irodalmi izlésü ember magáévá tehetné mindazt, a mit a tudomány egy vagy más ágában napjainkban tudni lehet, s a hol rokon lelkekkel társalogva saját szellemét is erősítheti. Tudom, némelyek azt hozzák fel, hogy nem vagyunk képesek ilyeneket állítani. De ez nem áll. Pompára, lakomára s fényűzésre elég gazdagok vagyunk; divatra, butorokra, öltönyeinkre, palotáinkra s gyönyöreinkre milliókat tudunk pazarolni; de a lélek szükségének fedezésére nincs pénzünk. S hol rejlik szegénységünk? vajjon tárczáinkban vagy lelkünkben?

Említettem, hogy az irodalom emelkedése csak előhaladott intézmények között várható. Kérnem kell azonban az olvasót, ne-hogy szavaimat oda magyarázza, mintha én az irodalom megteremtését kizárólag csak ez intézményektől várnám, vagy azt hinném, hogy ez utóbbiaknak szükségképpen az irodalom magasabb lendületét kell eredményezniök. Előhaladásának ezek csak eszközei, nem pedig okai. Az irodalom az egyén szellemi tehetségétől függ, s ezt a külső eszközök ha elősegítik is, de meg nem teremthetik. Eszmék előállítására a külső segédeszközök nem képesek. Mindazon fáradozások után, a melyekkel megkísértették a tehetségek különféleségét a nevelésből kimagyarázni, kénytelen vagyok azt hinni, hogy az elméknek, mint mindennek, a mit a természet előállít, eredeti és kitörölhetlen különbségeik vannak; hogy nincsenek kivéve azon nagy és szép törvény alól, mely nagy hasonlatosságokat épp oly nagy különbségekkel kapcsol össze, s következőleg azt hiszem, hogy azok az emberek, kik hivatva vannak arra, hogy a világ világosító szövétnekei legyenek, erejüket és megbizatusukat magától az Istentől nyerik. Mindazonáltal, habár külső segédeszközök nem is képesek tehetségeket teremteni, azoknak kifejtésére sokat tesznek; s ilyeneknek hiányában a szellem gyakran tétlenül szűnnyad, vagy sikertelen kísérletekben emészti fel magát, míg

az embereknek egy sokkal nagyobb osztálya, mely ha lángésszel nem is, de legalább a középszerűn felül emelkedő tehetséggel van megáldva, nem részesülhet abban az oktatásban, mely által megközelítheti a kiválóbb elméket, s azokkal közlekedhetik.

A mint mondám, egy nemzetnek elő kell segítenie az irodalmat bölcs és messze kiható intézmények alapítása által. Sőt ennél többet is lehet tenni. Ennél nemesebb gyámkodást is lehet gyakorolni. Az igazságot, szabadságot és erényt saját kebleikben táplálva, sokat tehetnek arra nézve, hogy a tehetséget gyámolítsák s felgyujtsák azokban, a kikben az a legélénkebben nyilvánul. Valamely nemzet, s az abban felmerülő nagy szellemek között folytonos egymásra hatás van s ugyszólva egymást képezik. Igazat szólva, a nagy elmék inkább azon nemzet szelleme és jelleme által fejtetnek ki, a melyhez tartoznak, mint minden más okok által. Így a szabad szellem, az új és magasabb ismeret utáni vágy valamely nemzetben, hasonlíthatlanul többet tesz az irodalomra nézve, mint a legfényesebb bőkezűség a zsarnokság alatt. Egy nemzet minden hatalmas rázkodás alatt gazdag lesz tehetségekben. Egy oly nép közt, mely arra van hivatva, hogy nagy kérdéseket vitasson, nagy érdekekért küzdjön, a közjóért nagy áldozatokat tegyen, mindig új és nem sejtett értelmi erélyt látunk nyilvánulni. A nyerészkedő, önző, fényűző és érzéki nép, mely egyedül azért fárad, hogy a tunya semmittevés élveit maga részére biztosítsa, saját elpuhult s aljas jellemét gyakran közli a közte lakó fensőbb elmékkel. E tisztátalan légkörben, az égi szikra halványan ég, és szerencse, ha a lángész isteni nagy adománya kéjelgés és véték szolgálatára gonoszul nem szegődik.

Az említett nézetekkel megegyezőleg azt hiszem, hogy az irodalmat, itt úgy mint másutt, a társadalomra gyakorlott valamely új és hatalmas lökésnek kell előmozdítani. És ezen értekezés által természetesen felmerült kérdés az, hogy vajjon a szellem legfőbb munkássága minő lökéstől, elvtől és ösztöntől várható.

Ha visszatekintünk a múltba, látjuk, hogy az irodalmat igen soknemű elv: hazafiság és nemzeti érzés, a régikor iránti tisztelet, az ujitás szelleme, regényes szerelem, s politikai és vallásos forrongás teremtette és módosította. Most sem várjuk emez okoktól a léleknek semmi magasabb működését, mint a milyent már létre-

hoztak. A legtöbb talán ki is meritette erejét. Maga a társadalom javító haladása látszik megtagadni azoktól előbbi erélyök nyilatkozását. Például, az ókor hazafisága, s a lovagkor nemi szerelme, a melyek oly hatályosan befolytak a régi irodalomra, most a természeti érzelmek lázas és vétkes tulságainak látszanak, és eltűntek, s azt hiszem, soha sem térnek többé vissza.

Ha tehát azt kérdik tőlem, hogy minő ösztöntől vagy erőtől várom az eddiginél magasabb irodalom alkotását, én azt felelem, hogy a vallásos elv új működésétől vagy kifejlésétől. Ez az észrevétel valószínűleg sokakat meglep olvasóim közül. Ugy tetszik nekem, hogy azt az erélyt, a melylyel ez elvnek az értelemre hatni kell, alig gyanítják. Az emberek a vallást, babonával, fanatizmussal, a kereszténység szokásos formáival azonosítják; és látván, hogy az az értelem ellenébe sorakozik, az elnyomással szövetkezik, a szabad vizsgálódást megnyűgözi és képtelen arra, hogy az ész és lelkiismeret szent sugallatait kövesse, annak előhaladásában csak új erőszakosságot látnak a szabad és felvilágosodott gondolkozásra nézve. Mindazonáltal az ember viszonya az Istenhez ama nagyszerű életadó igazság, mely minden más igazságot háttérbe szorit, s mely ámbár elhomályosítva és megbénítva azon sok tévedés által, a melyet tudatlanság és csalárdság eddigelé hozzá lánczoltak, az emberi fejlődésnek és nemesbülésnek mindig főforrása volt. Én úgy tekintek erre, mint a szellem valódi életére. Egy ember sem lehet igazságos önmaga iránt, nem foghatja meg saját létét, nem fejtheti ki hősies bizalommal minden tehetségeit s nem érdemli meg, hogy más lelkek vezére és ébresztője legyen, míg a legtökéletesebb lélekkel közösségre nem emelkedett; míg a minden lelkek atyjához való gyermeki viszonyát nem érzi; míg a végetlen szellem templomának és szolgájának nem tekinti magát; míg nem érzi azon célra való szent avattatását, melyet a vallás kijelent; s az emberi vélemény fölé emelkedve, világi becsületnél és dicsőségnél magasabb ösztön által nem lelkesíttetik.

Ezen észrevételekből láthatni, hogy egy jobb irodalom iránti reményeim főleg a megjavított vallás iránti reményemen alapsznak. Az uralkodó hittantól, mely sötét korszakokból szállott ránk, semmit sem remélek. Ez megtette a magáét. Mindaz, a mi ennek homályos árnyékában kikelhetett, már világosságra jött. Ez az is-

teni és emberi természetet áttörhetetlen ködbe burkolja. Ez a kereszténységet mesterséges, kényuralom-szabta hitcikkekkel terheli. Az igaz hit más eredetű. Ez az észszel, lelkiismerettel s legnemesb hajlamainkkal egyazon forrásból származik és mindezekkel öszhangzásban van. Az igaz hit lényegileg erkölcsi meggyőződés; az erkölcsi jó valódisága- és változhatatlanságáról való teljes bizonyosság; az önzéstelen erényben vagy erkölcsi derékségben, mint legfőbb jóban való szilárd bizalom; bizalom az Istenben, mint ezen erény legfőbb kútforrásában és mindenható barátjában, és a Jézus Krisztusban, mint a ki azért élt és halt, hogy azt a lélekbe lehelje; bizalom annak erejében, diadalában és halhatlanságában; bizalom, mely által a külső változások, akadályok, csapások és szenvedések legyőzetnek vagy is inkább a tökélyesedés eszközeivé tétetnek. Egy ily hitnek, szabadon és erőteljesen kifejlődve, hathatósan kell hatnia úgy az értelemre, mint a gyakorlatra. Kijelentve előttünk a teremtő főczélját, minket ugyszólva a mindenség közepébe helyez, honnan a dolgok öszhangjai, igazi viszonyai és legtisztább kilátásai előttünk megnyílnak. — Ez a hit egyesíti magában a csendes nyugodtságot és lelkesült törekedést, és a látszólag egymás iránt ellenséges lélekállapotok öszhangja lényeges feltétel a lélek teremtő tehetségei teljes és egészséges működésére. Ez megnyitja a szemet a szépre és a szívet a szeretetre. Az irodalom ezen befolyás alatt tisztább szívű és őszintébb lesz; mélyebben behat a kedélybe; új magyarázatokat ad a természet és élet felett; az igazság martyr-szeretetét lehelli, egybekötve soha nem lankadó jószívűséggel; és a mig minden emberi szenvedésnél rokonszenves, egyszersmind át lesz hatva egészséges vidámsággal, s gyakran az el nem fojtható öröm hangjaiban tör ki, egyezőleg ama gyönyörrel, mely az Isten világát betölti.

Észrevételeimet egy jobb irodalom eszközeiről nem zárhatom be a nélkül, hogy még egy dolgot ne érintsek. Komolyan ajánlom mivelte embereinknek, hogy a szárazföldi Európa szellemi munkáival bővebben ismerkedjenek meg. Olvasásunk tulnyomólag angol könyvekre szoritkozik, s főleg Nagy-Brittania újabbi kiadványaira. Ebben tévedünk. Ismernünk kellene a nagy tárgyak szemlélésének és tárgyalásának különböző módjait a különböző nemzetek közt. Képe-

seknek kellene lennünk a legnagyobb szellemek írásainak, a legkülönbözőbb viszonyok közti összehasonlítására. Ennél semmi sem lehet kedvezőbb saját szellemi függetlenségünk és tetterőnkre nézve. Legyen az angol irodalom bármily termékeny és mély, mégis szegényítjük magunkat, ha szellemünk egyedüli tápszerévé ezt tesszük. Azonban félek, hogy jelenleg sok hiányzik az angol könyvekből, a mire nekünk éppen szükségünk van. Az angol nép értelme mostan az ugynevezett gyakorlati és hasznos dolgokra van irányozva. A természeti tudományok haladnak, és a mi nagyon örvendetes, példa nélküli buzgósággal terjesztetnek a társadalom minden osztályában. A kormányzat, rendőrség, büntető törvény, szegényeket illető törvény és gabonatörvény hiányait szorgalommal vizsgálják. Az általános nevelést javítják. A tudományt fényes eredménnyel alkalmazzák a mesterségekre. Szóval, sok jót látunk előhaladásban. De kevés mély és komoly gondolkozást találunk az irodalom magasabb ágaiban kifejezve. Az ismeret legnemesebb tárgyai csekély figyelemben részesülnek. Az értelmi és erkölcsi tudományok iránt szinte általános közönyösséget szemlélünk. Angliában nagy hiány van a bölcsészetben, e szót igaz értelemben véve. Ha tudós folyóiratait vizsgáljuk, melyekben egy nemzet szellemi erejének nagy része nyilatkozik, általában bizonyos itészeti zagyvabeszédre találunk, mely a művészet munkáinak megítélésében a nagy és egyetemes elvek különös hiányára mutat. Egyetlen élő angol írótól sincs oly erkölcsi munkánk, mely összehasonlítható volna a Degerandó „Du Perfectionnement Moral“ czimű művével; s habár kevésbé becsüljük a merész és ékesenszóló Cousin gondatlan általánosításait, mindazáltal az az érdekeltség, melyet az ő metaphisikája Párisban ébreszt, véleményünk szerint jobb előjel, mint az a teljes közöny, mely ily tárgyak iránt Angliában uralkodik. Ez észrevételek által nem akarom Anglia irodalmát kisebbiteni, a melyet egészben véve, úgy tekintünk, mint az emberi szellem legdicsőbb emlékoszlopát. Büszkék vagyunk arra, hogy Angliából származtunk, s tudományos és lángeszü műveihez való szabad juthatásunkat, mint drága előjogot becsüljük. Azt sem érezzük, hogy ereje már ki volna merülve. Homlokán nem látunk redőket, s járásában elaggottságot. Jelenleg oly írói vannak, főképp a költészetben és regény-irodalomban, a kiknek nevei mindnyájunk ajkain forognak, és a kik csak nyelvével együtt

enyésznek el. Mindezek daczára azt hiszem, hogy Anglia értelmisége jelenleg inkább önmagáért, mint az emberiségért munkálkodik, és hogy tudósainknak, ha irodalmunkat emelni akarják, behatólag kell tanulmányozniok nemcsak Anglia, hanem az európai szárazföld irodalmát is.

E szerint egy e hazában létesítendő jobb irodalom fontosságát és eszközeit érdeklő észrevételeimet bevégeztem. Ha azt kérdik tőlem, mit remélek e tekintetben, azt felelem, hogy sokat. Okaim vannak hinni, hogy a nagy tehetségek nagyobb mértékben és hatályosabban fognak e tárgyra irányulni. De e kérdésre most nem terjeszkedhetem ki. Van azonban a reményre egy ok, a melyre egy percnyi figyelmet kérek. Én úgy fogom fel a dolgot, hogy az irodalom magasabb tökélyre jutand egy a társadalomban véghezmenő nagy változás által, a melyet a civilizáció és jó intézmények mind nyilvánosabbá tesznek. Ugy tetszik nekem, hogy ezen utóbbiak által a politikai élet mind kevésbé tekintetik a jelesebb elmék egyedüli vagy legfőbb munkássági körének, és hogy a befolyás és tekintély mind inkább központosulnak irodalmi és gondolkozó emberek kezeiben. Természetesen ez által a társadalom értelmiségének mind nagyobb meg nagyobb mérvben kell az irodalomhoz vonatni. A hajdankor és újabb kor közötti különbség, a politikai élethez kapcsolt fontosságot tekintve, nekem feltűnőnek tetszik; és ez nem történetes különbség, hanem állandó alapokon nyugszik, a melyeknek természetöknél fogva fokozott erővel kell működniök. A régi időkben minden, mi otthon és külföldön történt, az embereket a nyilvános életre utalta és égető vágyat keltett a politikai hatalomra. Ellenben a későbbi idők előhaladottsága arra ösztönzi az embereket, hogy az irodalomnak nagy jelentőséget tulajdonítsanak. Például, a régi köztársaságok ingatagsága, a társadalom különböző osztályainak egymásiránti rendezetlen viszonyai, a demagogok és szónokok hatalma, a pártok hevessége, az erkölcsi és vallásos korlátok hiánya az önkény és szenvedély ellen, a közérzület kifejezésére szolgáló némi szabályszerű organumok hiánya; a törvényszékek számára előre megállapított, szorosán meghatározott törvények hiánya, ezek és más okok oly érzést adtak a hajdankori polgárnak, mintha a forradalmak és megrázkodások elválaszthatlanok volnának a társadalomtól, elméjét folytonos aggodalommal fordították a közügyekre, és a politikai hatalomban való részvétet, ha

nem is éppen lényeges, de fontos eszközévé tették saját személyes biztonságának. Továbbá a régi polgárnak nem volt otthonja a szó szerintünk való értelmében. Ő a piacon, a forumon, a köz összejöveteli helyeken élt, s így természetesen figyelme az állam ügyei által sokkal nagyobb mérvben le volt kötve. Nem különben a vallás, a mely most sokkal inkább, mint minden egyéb, magára utalja az embert, a régi időkben állam ügye volt s az embereket politikai életre szoktatta. A sziv és magános házak vallása ismeretlen volt. Az istenek legkitünőbb tulajdonsága a külön államokhoz való viszonyukban állott, s az isteni tisztelet legfőbb célja volt tetszésöknek az állami közönség iránti megnyerése. Ehez képest a vallás főképp nyilvános és nemzeti ünnepélyekből állott. Romában az állam legnagyobb férfiai az oltárnál is elsők voltak, s más czimeikhez a főpapét is csatolva, legünnepélyesebb papi kötelemeket teljesítettek. Ily módon a vallásos elv egész ereje politikai csatornába lőn vezetve. Az istenekről azt hitték, hogy nincs magasabb hivataluk, mint a politikai, és így ezt természetesen az emberekre nézve a legdicsőbbnek is tartották. Egyszóval, a régi időkben sokkal befolyásosabb volt a magas politikai állás, mind a jóban, mind a rosszban, mint jelenleg; s következőleg sokkal telhetlenebb nagyravágyás tárgyát képezte. A sokasághoz való férhetésnek és befolyásnak csaknem ez volt az egyedüli útja. Az államférfiúnak oly hatalma volt a véleményen, saját országán, talán idegen államokon is, a mely most ismeretlen. A sajtó és jó állami intézmények befolyása az, mely a közigazgatás embereinek fontosságát alább szállítja. A mily arányban a magánszemélyek a közszellemre hatni képesítvők; a mily arányban a nép olvas, gondolkodik és bírja az eszközöket a maga véleményének kifejezésére és érvényessé tételére; a mily arányban a törvények gyökeret vernek, általánosan megismertetnek és a közönség erkölcsi érzése által szentesítettnek; és az állam érdekei, a kormányzás elvei és minden köz intézkedések szabad és bizalmas vitatás alá vethetők: azon arányban lesz a kormány másodrendű befolyásuvá. A hatalom azok kezébe megy át, a kik gondolkoznak, irnak s szellemöket szélesen és messzire kiterjesztik. Eszerint az irodalomnak mindinkább az emberek kormányzása, a jót tevés, a hirszerzés eszközévé kell lenni. A régi és az új idők közti ellentét a most említett pontokra nézve, sokkal tisztább, hogysen bővebb ma-

gyarázatot kívánna, s a mi azokból vont fontos következtetésünk is elég világos. A nagyszerű javítások, a melyek századok folyamán át, a társadalmi rendben, a családi életben, vallásban és tudományban történtek, mind oda irányulnak, hogy a politikai hatalomnál különb és magasb hatály-erőket hozzanak működésbe, és hogy a szellemi hatás azon alakjának, melyet mi irodalomnak nevezünk, adják az emberi ügyek feletti uralkodást. Ezt az igazságot, a mint hiszem, mindinkább érzik, és ennek befolyásától, kapcsolatban sajátos helyzetünkkel és szabad intézményeinkkel, egy tiszta, mély, gazdag, szép és nemesítő irodalom boldogságát és dicsőségét remélem hazánk számára.
